

UOT 101.1

Əbülfəz HÜSEYNOV
hüquq e. d, professor, BDU
abulfaz.h@mail.ru

ELMİ İDRAK HAQQINDA MÜASİR TƏSƏVVÜRLƏR

Metodoloji sahədə elmi araşdırmalar cəmiyyətin əsaslı dəyişikliklər yaşadığı dövrdə daha da aktuallaşır. Bu, hüquq elminə də aiddir. Lakin belə dövrlərdə istənilən metodoloji problemin təhlili üçün elm özünün fəlsəfi əsaslarına müraciət etməli, konkret sosiomədəni situasiyada öz yeri və roluna yenidən baxmalıdır. Hüquq elminin metodoloji problemləri ən geniş fəlsəfi kontekstdə müasir elmin metodologiyası əsasında təhlil olunmalıdır. Bu, ilk növbədə, elmi idrak haqqında müasir təsəvvürlərə aiddir.

Məqsəd: elmi idrak haqqında müasir təsəvvürləri təhlil etmək, fərqli baxışlara münasibət bildirmək, postklassik paradigmaları araşdırmaq

Metodologiya: müqayisəli və analitik təhlil, sistem yanaşma

Elmi yenilik: klassik hüquqşünaslıqdan postklassik hüquq elminə keçid hüquqi tədqiqatların predmetinin dəyişməsinə gətirib çıxartdı.

Açar sözlər: elm, idrak, təsəvvür, müasir, konsepsiya, klassik, metodologiya, rəasionalizm, paradigma

GİRİŞ

Əsas əlamətlərinə görə elm çoxşaxəli hadisədir. Birincisi, elm bu gün ictimai şüurun ən mühüm formalarından biri kimi çıxış edir. O, ictimai şüuru və bizi əhatə edən ətraf gerçəkliyi elmi təsəvvürlər, anlayışlar, nəzəri sistemlər formasında inikas etdirmək imkanı verir. İkincisi, əsas məhsulu anlayışlardan, qanunlardan, nəzəriyyələrdən ibarət olan elm mənəvi istehsal sahəsi kimi çıxış edir. Üçüncüsü, elm özünün müəyyən sosial norma və mədəni nümunələr üzrə həyata keçirilən müvafiq strukturları və funksiyaları olan sosial təsisatdır. Dördüncüsü, tarixin müəyyən inkişaf mərhələsində elm bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilmişdir.

Elmi biliyi empirik bilikdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər: elmi biliyin sistemliliyi, elmi biliyin həqiqiliyinin əsaslandırılmasının spesifik üsulları, obyektin tədqiq olunduğu metodun dərk olunması xüsusi bilik sahəsi kimi metodologiyanın yaranması, elmlə məşğul olan subyektin xüsusi hazırlığı kimi cəhətlər vardır.

Bütün rəasionalist modellər üçün səciyyəvi olan cəhət onların elmi nəzəriyyələrinin yaranması, inkişaf dinamikası və bir-birini əvəz etmə xüsusiyyətlərini yalnız elmdaxili amillərin təsiri ilə izah etmək cəhdidir. Bu baxımdan, elmi nəzəriyyənin meydana gəldiyi mədəni-tarixi şərait, onu yaradan alimlərin dünyagörüşü, fərdi psixoloji keyfiyyətləri və digər subyektiv amillər elmi həyatın ümumi mənzərəsində əhəmiyyətsiz bir şey kimi qiymətləndirilirdi. Elmin metodologiyası ilə məşğul olan rəasionalist cərəyanların nümayəndələri hesab edirdilər ki, metodoloqun başlıca vəzifəsi elmi-tədqiqatı qeyri-aşkar formada istiqamətləndirən metod və qaydaları aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Elmin konsepsiyalarından heç biri təhlilinin dərinliyinə görə pozitivizmlə müqayisə oluna bilməz. Elmdə pozitivizm ənənələrinin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: klassik pozitivizm - XIX əsrin 30-cu illəri (O.Kont, C.S.Mill, H.Spenser), empiriokritizm - XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri (E.Max, R.Avenarius), neopozitivizm - XX əsrin 20-30-cu illəri (Vyana dərnəyinin fəaliyyəti), postpozitivizm – XX əsrin 60-70-ci illəri (T.Kun, İ.Lakatos, P.Feyerabend, K. Popper).

Pozitivizmin bütün inkişaf mərhələlərinə xas olan ümumi cəhət bundadır ki, o elmi biliklə fəlsəfi bilik arasında sərt həddlərin çəkilməsini tələb edir. Fəlsəfə ilə elm arasında sərhədlər qoymaq tələbi postpozitivizmdə bir qədər yumşaldılır. Burada elmi biliyin inkişafında sosiomədəni amilləri nəzərə almaq tələbi irəli sürülür. Klassik pozitivizmin yaranması XIX əsrdə elmin uğurlu inkişafı, alimlərin nüfuzunun artması ilə əlaqələndirilir. Onun təməli O. Kont tərəfindən qoyulmuşdur. O.Kontun əsas əsəri “Pozitiv fəlsəfə kursu” adlanır. O. Kont fəlsəfi sistemdə islahatlar aparmağı təklif edir və hesab edirdi ki, fəlsəfənin çərçivəsində elmi biliyin müxtəlif budaqlarının nəticələrinin ümumiləşdiriləcəyi səlis bir sistem olmalıdır. Fəlsəfə yalnız bu şəkildə mövcud ola bilər. O. Kont düşünürdü ki, insan zəkası şeylərin mahiyyətinə varmaq iqtidarında deyil. O, hadisələrin səbəbini araşdırmaq iqtidarında olmadığından, elm bu kimi sualları öz qarşısına qoymamalıdır. Bu, O. Kontun İ. Kantdan təsirləndiyini göstərir. Bəs onda elm nə ilə məşğul olmalıdır? O. Kontun fikirlərinə görə “niyə” sualı “necə” sualı ilə əvəz olunmalıdır. Yəni, elm bu və ya digər hadisənin necə baş verdiyini izah etməlidir. Deməli, O. Konta görə elm təsviri və sistemləşdirilmiş bir bilikdir. Lakin təsvir etmək və sistemləşdirmək üçün elm həm də müşahidə etməlidir.

O. Kont “pozitiv bilik” terminini aşağıdakı beş mənada işlədirdi: real bilik (müşahidə edə bildiyimiz), faydalı bilik (mövcudluq şəraitimizi yaxşılaşdıran), mötəbər bilik, dəqiq bilik (hadisələrin həqiqi mahiyyətini əks etdirə bilən), pozitiv bilik (yaradıcı bilik). Burada O. Kont öz mövqeyini İ. Kantın tənqidi metodu ilə qarşılaşdırır. O. Kont hesab edirdi ki, bəşəriyyət öz intellektual inkişafında üç mərhələdən keçmişdir (1,s.353). O. Konta görə bu, klassik elmin sonsuz elmi tərəqqi haqqında mifini əks etdirir. Birinci mərhələ, teoloji və uydurma mərhələdir. Düzdür, bu mərhələdə də insan ətraf gerçəkliyi izah etməyə can atmışdır. Lakin bu zaman insan təbiəti fəvqəltəbii qüvvələrlə izah edirdi. İkinci mərhələ metafizik mərhələdir. Birinci mərhələdə ruhanilər “hökmranlıq” edirdilərsə, ikincidə artıq filosof və hüquqşünaslar “ağalıq” edirlər. Onlar hadisələri mücərrəd anlayışlar və ideyaların köməyi ilə izah edirlər. Üçüncü mərhələ elmi və ya pozitiv mərhələdir. Bu mərhələdə nəzəriyyə ilə praktika bir araya gəlir. Müşahidə və eksperiment kimi elmi idrak metodlarının sayəsində hadisələr arasında əlaqələr izlənilir və bu əlaqələr öz ifadəsini qanunda tapır. Elm intellektual təkamülün ali nailiyyətidir. Müşahidə isə biliklərin əldə edilməsinin universal metodudur. Beləliklə, birinci (klassik) pozitivizmə görə elmi bilik empirik cəhətdən yoxlanıla bilən təbii - elmi bilikdir. Təbii-elmi metodu mütləqləşdirən klassik pozitivizmə görə bütün hadisələr müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Elmin məqsədi müşahidə yolu ilə bu qanunları kəşf edib onları minimuma endirməkdir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, birinci pozitivizm üçün kauzallığın, yəni təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan səbəb-nəticə əlaqələrinin mütləqləşdirilməsi səciyyəvidir. Birinci pozitivizmin ikinci səciyyəvi cəhəti ondadır ki, o, təbiət elmlərinin yeganə mənbəyinin təcrübə olduğunu iddia edir. Elmi biliyin predmetini uydurulmuş mahiyyətlər deyil, faktlar təşkil edir. Ən mükəmməl elmi anlayışlar fiziki anlayışlardır. O. Konta görə bütün elmlərin anlayışlarını bu fiziki anlayışların çərçivəsinə salmaq lazımdır. O. Kont sosiologiyanı sosial fizika adlandırırdı. Beləliklə, onun fikirlərinə görə, sosial nəzəriyyə sosial fizika kimi qurulmalıdır (6,s.645-646). Klassik pozitivizmə xas olan daha bir cəhət elmi biliyin sonsuz inkişafına inamdır. Stiyentizm (elmin rolunun həddindən artıq şişirdilməsi) kimi hadisənin yaranmasına görə məhz birinci pozitivizm məsuliyyət daşıyır. İkinci pozitivizm empiriokritisizmdir. O, psixoloji məktəbə təsir göstərsə də, hüquq elminə birinci pozitivizm qədər təsir göstərməmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri Ernst Max və Rixard Avenariusdur. Empiriokritisizmdə elmi biliyin nisbiliyi haqqında tezis irəli sürülür. Deməli, bu, artıq elmi bilik haqqında klassik təsəvvürlər deyil. Elm reallığın həqiqi mənzərəsini yaratmır. Beləliklə, burada klassik elmin obyektiv reallığın şüurda əksinin mümkünlüyü haqqında mifi dağıdılır.

Empiriokritisizmin fəlsəfəsində aşağıdakı üç elementi qeyd etmək olar. Birincisi, təcrübənin xalisləşdirilməsi proqramı. Tənqid təcrübənin yanlış və metafizik qənaətlərə gəlmək imkanı verən bütün şeylərdən təmizlənməsinə yönəlidir. Təcrübə duyğularımızdan asılı olmayan hansısa bir reallığın mövcudluğu haqqında yanlış nəticə çıxarmağa şərait yaradan hər şeydən xalisləşdirilməli və ya "təmizlənməlidir". Bununla bağlı olaraq Avenarius qeyri-klassik elm üçün aparıcı olan subyektlə obyektin prinsipial koordinasiyası tezisini irəli sürür: bu o deməkdir ki, obyektiv subyekt, subyektiv obyekt yoxdur, yəni onlar bir-biri ilə bağlıdırlar. Beləliklə, təcrübə kimi, reallıq da subyektiv duyğularla ilə bəlli olur. Təcrübənin xalisləşdirilməsi onun kənar elementlərdən təcrid edilməsi deməkdir. Bunlara aiddir: dəyərlər haqqında təsəvvürlər, antropomorfik mahiyyət, səbəbiyyət və intellektual-formal təsəvvürlər. İkinci, təcrübənin neytral elementləri nəzəriyyəsi. Mövcud olan hər şey duyğulardır, yəni təcrübənin elementləridir. Onlar dəyər və ya antropomorfik təsəvvürlərdən uzaq olmalıdır. Üçüncüsü, tənqiddən qənaət nəzəriyyəsi. Bu, birincisi, elmi biliyi mümkün qədər sadə formada ifadə etmək tələbidir. İkinci, bu, problemləri ən sadə tərzdə müəyyənləşdirmək və həll etmək üçün ən sadə vasitələrdən istifadə etmək tələbidir. Burada sanki hər şey çox sadədir, lakin qeyd olunmalıdır ki, empiriokritisizm diqqəti elmi biliklə onu müəyyən etməyə şərait yaradan dil vasitələri arasında əlaqəyə yönəlmişdir.

XX əsrin elm fəlsəfəsində meydana gəlmiş ilk rəşəalist cərəyan 20-ci illərin axırlarında Vyana dərənəyinin nümayəndələri tərəfindən əsası qoyulmuş məntiqi empirizmdir (yenipozitivizm). Nəzəriyyənin elmilik meyarı kimi bu cərəyan verifikasiya prinsipini irəli sürdü. Verifikasiya (latın sözü olub verum-həqiqi, facere-etmək deməkdir) prinsipi əvvəlcə nəzəri müddəaları birbaşa təcrübə aktları ilə ifadə edən "protokol" cümlələrə münqər etmək kimi başa düşülürdü. Lakin tezliklə məlum oldu ki, nəzəri müddəaların böyük bir qismini birbaşa «protokol» cümlələrə münqər etmək mümkün deyil. Buna görə də sonralar məntiqi pozitivistlər verifikasiya prinsipinin yumşaldılmış variantını təklif etdilər. Bu zaman onlar nəzəri müddəaların empirik aktlara birbaşa deyil, dolayısı ilə münqər edilməsi üzərində israr edirdilər. Hər iki halda məntiqi pozitivizm empirik faktlar və məntiqi-metodoloji qaydalar əsasında elmi nəzəriyyənin düzgün və ya yanlış olduğunu birmənalı şəkildə sübut etməyi mümkün hesab edirdi. Əgər hazırda mövcud olan empirik məlumatlar və metodoloji vasitələrlə bunu etmək mümkün deyilsə, onda yeni empirik faktlar toplamaq və ya metodoloji qaydaları təkmilləşdirməklə bu çətinliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Nəzəriyyənin empirik faktlar əsasında təsdiqi induktiv səciyyə daşdığına görə məntiqi pozitivizm elə məntiqi-metodoloji qaydalar sistemi təklif etməyə çalışırdı ki, onların tətbiqi ilə nəzəriyyənin empirik təsdiqi, deduktiv sübut sistemində olduğu kimi, alqoritm xarakteri alsın. Başqa sözlə, deduktiv məntiqin uğurları nəzəriyyənin empirik faktlar əsasında təsdiqinə alqoritm səciyyəsi verə biləcək induktiv məntiqin yaradılmasını elm fəlsəfəsinin gündəliyinə çıxarmışdır.

İnduktiv məntiqin yaradılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar məntiqi empirizmin ümidlərini doğrultmadı. XX əsrin 30-cu illərində K. Popper məntiqi pozitivizmin verifikasiya nəzəriyyəsinin yararsızlığını sübut etməyə cəhd göstərir. Onun fikirlərinə görə istənilən qeyri-elmi nəzəriyyəyə müəyyən əlavələr etməklə və ya onu xüsusi qaydada şərh etməklə onun empirik faktlara uyğunluğunu təmin etmək mümkündür (5, s. 245-246). Popper qeyd edir ki, verifikasiya prinsipinin alim üçün yalnız psixoloji əhəmiyyəti vardır. Verifikasiya proseduru artıq məlum olan faktların və formulə edilmiş elmi nəzəriyyələrin təsdiq edilməsini nəzərdə tutur. Elmi biliyin inkişaf faktını verifikasiya izah edə bilmir: o, yalnız alimin özünün haqlı olduğuna inamını artırır.

Qeyri-elmi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq elmi nəzəriyyələr elə ifadə olunur ki, onları empirik cəhətdən birmənalı şəkildə təkzib etmək imkanı həmişə olmur. Qeyri-elmi nəzəriyyəni bütün vaxtlarda təcrübə faktlarla razılaşdırmaq mümkün olduğuna görə, onun doğru və ya yanlış olduğunu təcrübədə yoxlamaq qeyri-mümkündür. Elmi nəzəriyyəni isə təcrübədə yoxlamaq prinsipə mümkündür, çünki həmişə elə empirik fakt mövcuddur ki, nəzəriyyənin onunla ziddiyyətdə

olması birmənalı olaraq həmin nəzəriyyənin təkzib edilməsi deməkdir. Deməli, empirik faktlar əsasında elmi nəzəriyyəni məntiqi cəhətdən təsdiq deyil, təkzib etmək mümkündür. Bu baxımdan nəzəriyyənin elmilik meyarı, verifikasiya prinsipinin iddia etdiyi kimi, onun empirik təsdiqi ilə deyil, təkzib olunma qabiliyyəti ilə ölçülməlidir. K. Popperə görə elmi biliyin həqiqiliyinin meyarı məhz “yanlış edirəm” (saxtalaşdırma) prinsipidir. Elmi bilik yüksək saxtalaşdırma dərəcəsinə can atmalıdır. İlk baxışdan burada paradoks yaranır: axı həddindən artıq dərin nəzəriyyə ilə müqayisədə çox da dərin olmayan nəzəriyyəni təkzib etmək daha asandır. Lakin K. Popper hesab edirdi ki, daha dərin nəzəriyyə daha çox faktlarla toqquşmalara tab gətirməlidir. Buna görə də belə faktları aşkar etmək ehtimalı artır. Əksinə, qeyri-elmi nəzəriyyəni təkzib etmək daha çətin, buna görə də bu konsepsiyaları təkzib edə biləcək faktı da aşkar etmək mümkün deyil.

K. Popperin nəzəriyyəsinin əsasında fallibilizm (səhvlərə meyillilik, yanlışlıq) konsepsiyası durur. Bu konsepsiyanın mahiyyətini bütün elmi nəzəriyyələrin prinsipcə səhv olması haqqında ideya təşkil edir. Elmi nəzəriyyənin mövcudluğu yalnız onunla ziddiyyət təşkil edən empirik fakt üzə çıxanaqədər qanunidir. Belə bir faktın meydana çıxması nəzəriyyənin sonu deməkdir. Fallibilizm iddia edir ki, nə vaxtsa təkzib olunmayacaq elmi nəzəriyyə mövcud deyil və heç vaxt da mövcud olmayacaq. Onun fikrincə, elm fəlsəfəsinin mərkəzi problemini elmi nəzəriyyənin empirik təsdiqinin məntiqi metodlarının işlənilib hazırlanması təşkil edə bilməz, çünki təcrübədən nəzəriyyənin məntiqi təsdiqi alınmır. Əks halda, nəzəriyyənin empirik təkzibi mümkün olmazdı. Popper isə iddia edirdi ki, təkzib oluna bilməyən elmi nəzəriyyənin mövcudluğu qeyri-mümkündür.

K. Popper müvafiq olaraq elmi biliyin hipotetik modelini də irəli sürür. K. Popperə görə elmi bilik yalnız hipoteza formasında mövcud ola bilər. Bu onunla izah olunur ki, elmi bilik həmişə saxtalaşdırma ehtimalına məruz qalır. Buna görə də biz heç bir vaxt sonuncu instansiyalı həqiqəti kəşf etdiyimizi iddia edə bilmərik. K. Popperin elmi biliyin inkişaf modelinə görə elm empirik materialların toplanmasından və müşahidədən deyil, problemlərin qoyuluşundan başlayır. Bu problemlərin elmi izahı kimi hipotezlər çıxış edir. Hipotez isə yalnız saxtalaşdırma edilə bildikdə elmi hesab oluna bilər. Hipotezlərin saxtalaşdırılması elmi səhvlərin aradan qaldırılmasını təmin edir. Alimlər arasında tənqidi diskussiyalar prosesində elmi problemlərin daha dərinə qoyuluşu və yeni hipotezlərin irəli sürülməsi baş verir (5, s.196-198).

K. Popperə görə yalnız elmi kateqoriyaları təkzib etmək mümkündür, qeyri-elmi kateqoriyaları isə təkzib etmək mümkün deyil. Qeyri-elmi konsepsiyalar hər hansı bir faktı təkzib edə bilməz, çünki onlar real faktlarla əməliyyat aparmır.

K. Popperə görə yeganə bir faktın meydana gəlməsi yetərlidir ki, elmi nəzəriyyə təkzib olunsun. K. Popperin fikirlərinə görə verifikasiya bizim haqlı olmağımıza əminliyimizi yalnız artırır (5, s.250-252). Aydın ki, faktlar nə qədər çox olsa, haqlı olmağımızı sübut edən hallar da bir o qədər çox olar. Lakin elmin tarixi göstərir ki, elmi nəzəriyyə onunla ziddiyyət təşkil edən çoxsaylı faktlar mövcud olduqda belə, uzun müddət öz əhəmiyyətini saxlayaraq «yaşamaqda» davam edir. Gerçək elmi praktika ilə onun metodoloji rekonstruksiyası (Popperin nəzəriyyəsi) arasındakı bu uyğunsuzluğu K. Popperin şagirdi olan İ. Lakatos «elmi-tədqiqat proqramları» konsepsiyası ilə aradan qaldırmağa cəhd göstərdi (4, s. 57). Elmi-tədqiqat proqramı tədqiqat prinsipləri eyni olan nəzəriyyələr toplusudur. İ. Lakatosun nəzəriyyəsinə görə elmin tarixi ayrı-ayrı konkret nəzəriyyələrin deyil, elmi-tədqiqat proqramlarının bir-birini əvəz etməsi tarixidir. Başqa sözlə, elm yalnız daxili səbəblər sayəsində inkişaf edir.

İ. Lakatosun elmi - tədqiqat proqramının strukturu aşağıdakı kimidir: 1. “Möhkəm nüvə”: “möhkəm nüvə”nin olması elmi-tədqiqat proqramının fasiləsiz inkişafını təmin edir. “Möhkəm nüvə” elmi - tədqiqat proqramına daxil olan bütün nəzəriyyələrdə dəyişməz olaraq qalan fundamental fərziyyələr toplusudur. Bu, saxtalaşdırmadan qorunmalı olan bir şeydir. 2. Əlavə hipotezlərdən ibarət “müdafiə qatı”. Bu hipotezlər anomaliyalara adaptasiya etməklə şəklini

dəyişə bilər. 3. “Mənfi evristika” qaydaları. Bu qaydalar elmi-tədqiqat proqramının “möhkəm nüvə”sinə hətta anomaliyalarla (qeyri-adiliklərlə) üzləşdikdə belə yenidən baxmağı qadağan edir. Elmi-tədqiqat proqramı ehkamçılığa malikdir, yəni bir dəfə qəbul olunan nəzəriyyəyə sədaqətlidir. Elm üçün bunun pozitiv əhəmiyyəti vardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 50-ci illərində elmin metodologiyasına dair elə konsepsiyalar meydana gəldi ki, onlar elmi nəzəriyyənin təbiətini və dinamikasını biliyin xüsusiyyətləri əsasında anlamağın mümkünlüyünü şübhə altına aldı. Elmi biliyin başlıca olaraq konkret mədəni-tarixi situasiyadan, peşəkar elmi fəaliyyət üçün spesifik olan bir sıra xüsusiyyətlərdən, elmi birlik və məktəblərin istiqamətlərindən və digər subyektiv-psixoloji amillərdən asılı olduğunu iddia edən bu relyativist meyilli konsepsiyaların həm konkret elmi, həm də fəlsəfi kökləri mövcuddur. Elmin metodologiyası və fəlsəfəsində relyativist tendensiya gələcəkdə XX əsr elminin ən fundamental ideyalarını irəli sürən nisbilik nəzəriyyəsi və kvant mexanikasının meydana çıxması böyük rol oynadı. Bu nəzəriyyələrin yaranması ilə başlayan kəskin elmi diskussiyalar klassik elmin möhkəm təməli üzərində yüksələn ənənələr ruhunda tərbiyə almış alimlər arasında çəşqinlik yaratdı. Elm fəlsəfəsində 50-ci illərin sonunda meydana gəlmiş və qeyri-rasionalist səciyyə daşıyan cərəyanların əsas tənqid hədəfini, elmi prosesi, onun bütün sahələrini əhatə edərək tənzim edən universal metodoloji standartların mövcudluğu ideyası təşkil edirdi.

Rasionalizmə qarşı ən ciddi arqumentlər, ilk dəfə olaraq, sisteməlik şəkildə T.Kun tərəfindən onun "Elmi inqilabların strukturu" monoqrafiyasında irəli sürüldü. T.Kun bu əsərində elmi fəaliyyəti paradigmalardan təşəkkül taparaq bir-birini əvəz etməsi prosesi kimi səciyyələndirdi. Paradigma (yunanca, *paradeigma* – nümunə) sözü fəlsəfə və sosiologiyada aşağıdakı iki mənada işlənir: a) gerçəkliyin ən mühüm əlamətlərini ifadə edən anlayışlar sistemində təcəssüm olunmuş ciddi elmi nəzəriyyə mənasında; b) problemlərin müəyyən tarixi dövr ərzində hakim olan konseptual sxemi, qoyuluş və həlli modeli, öyrənilmə metodları mənasında. T.Kuna görə paradigma elmin qarşısında duran problemlərə müəyyən baxış və reaksiya üsuludur (3, s.11). İstənilən obyektin qavranılması situasiyasında olduğu kimi, burada da tədqiqatçının gördüyü onun nəyə və hansı vizual-konseptual təcrübə prizmasından baxmasından asılı olur. Başqa sözlə, paradigma dünyanın nizamlanmasının yeni üsulu olmaqla həm yeni konseptual qaydaları yaratmağa, həm də onlara əvvəllər nizamlanmanın təsiri altına düşməyən predmet və hadisələri daxil etməyə imkan verir.

Elmin qeyri-paradigmal mövcudluq dövrlərində yeni yaranmış nəzəriyyə mövcud nəzəriyyələri kökündən inkar etdiyinə görə bu dövr bitib-tükənməz mübahisələr və xaosla xarakterizə olunur. Paradigmal əsaslarda təşəkkül tapan dövrdə isə elmi biliyin bu və ya digər sahələrində meydana gələn nəzəriyyələr müəyyən bir zaman ərzində vahid standartlarla idarə olunduğuna görə alimlər müxtəlif problemlərə münasibətdə asanlıqla razılığa gəlirlər.

T.Kunun konsepsiyasına görə seçim tələbi iki konkret-elmi nəzəriyyə arasında deyil, bir-biri ilə rəqabət aparan paradigmalardan arasında meydana çıxır. Əgər rasionalist modellər seçim prosesinin rasional (yalnız nəzəriyyələrin özündən çıxış etməklə) izahını vermək iddiasında idisə, T.Kunun fikrincə, bu, prinsipə qeyri-mümkündür. Hər bir paradigma çərçivəsində zaman keçdikcə elə hadisə aşkar edilir ki, mövcud paradigmanın standartları əsasında onun izahını vermək qeyri-mümkün olur. Nəticədə, gec və ya tez bu anomal hadisəni izah etməyə qabil olan yeni paradigmal nəzəriyyə meydana çıxır. Lakin köhnə paradigma öz mövqelərini asanlıqla əldən vermir. Müxtəlif anomal hadisəni köhnə paradigmanın qəlibinə sığışdırmağa imkan verən «ad hoc» (baxılan hal üçün uydurulan) fərziyyələr irəli sürülür. Paradigmalardan nəinki müxtəlif metodoloji standartları müəyyənləşdirir, onlar həmçinin nəzəriyyənin ontoloji bazasını təşkil edən müxtəlif predmet sahəsini təyin edir. T.Kunun sözləri ilə desək, müxtəlif paradigmaları rəhbər tutan tədqiqatçılar, sözün hərfi mənasında, müxtəlif dünyalarda yaşayırlar (3, s.11). Əlbəttə, bir

paradiqmadan digərinə keçid zamanı dünya dəyişib başqa bir dünya olmur. Lakin paradiqmalar-
arası keçidə nəzərən dəyişməz qalan bu dünyada müxtəlif paradiqmaları təmsil edən tədqiqatçılar
eyni bir hadisəyə baxsalar da, əslində müxtəlif proseslər görürlər. Diskussiya iştirakçıları, əlbəttə,
eyni terminlərdən istifadə edir: bir paradiqmadan digərinə keçid zamanı predmetlər dəyişməz qal-
dığına və yeni paradiqma köhnənin içərisində təşəkkül tapdığına görə terminologiya və anlayışlar,
əsasən, dəyişməz qalır. Lakin bu eyni anlayışların ifadə etdikləri predmetlər müxtəlif paradiqma-
larda tamamilə müxtəlif obyektlər kimi çıxış etdiklərinə görə bu anlayışların məzmunları nəinki
eyni deyil, onların ümumiyyətlə ortaq hissələri mövcud deyil. Buna görə də müxtəlif
paradiqmaları prinsipcə müqayisə etmək olmaz.

R.Karnap sübut etməyə çalışırdı ki, nəzəriyyədən asılı olmayan neytral empirik dil mövcud
deyil (2,s.11-16). R. Karnapın arqumentlərini daha da gücləndirərək U.Kuayn, T.Kun və P.Feyer-
abend nəzəriyyənin təcrübəyə nəzərən qeyri-müəyyənliyi prinsipini inkişaf etdirdilər. Təcrübənin
nəticələri yalnız mövcudluğu aşkar şəkildə bəlli olmayan və məntiqi cəhətdən əsaslandırılması
qeyri-mümkün olan ən ilkin mülahizələrdən (fərziyyələrdən) çıxış edərək şərh olunmaqla empirik
fakta çevrilir. Müxtəlif paradiqmalar bu cür müxtəlif ilkin fərziyyələr formalaşdırır və buna görə
də onlar eyni təcrübənin nəticələrindən müxtəlif empirik faktlar hasil edirlər. Bundan əlavə,
təcrübənin və ölçülməli olan parametrlərin müvafiqliyi məsələsi də paradiqma tərəfindən həll
edilir.

T.Kun və P.Feyerabend hesab edirlər ki, bir nəzəriyyədən onunla rəqabət aparan başqa bir
nəzəriyyənin xeyrinə imtina edilməsi məntiqi və empirik arqumentlər əsasında deyil, elmdənkənar
amillərin (mədəni-tarixi situasiya, köhnə nəzəriyyənin tərəfdarları üçün əlverişsiz mühitin yaradıl-
ması və s.) təzyiq vasitələri ilə həyata keçirilir. Lakin T.Kun köhnə paradiqmadan yenisinə keçidin
rasional-metodoloji qaydalar və empirik faktlarla tənzimlənən bir proses olduğunu inkar etsə də, o
rasionalizm ənənələri ilə əlaqəni bütünlüklə kəsmədi. T.Kun elmin rasionalizm üçün səciyyəvi
olan obrazında onun çox mühüm keyfiyyət xarakteristikasının ifadəsini görürdü. Lakin, əgər
rasionalistlər elmin onu idrakın başqa formalarından fərqləndirən üstünlüklərinin mənbəyini elmin
xüsusi universal metodlara söykənməsində görürdülərsə, T.Kun bunun səbəbini paradiqmaların
meydana gələrək bir-birini əvəzetmə ardıcılığında ifadə olunan vahid proseslə əlaqələndirirdi.
Elmin mahiyyətinin ifadə olunduğu paradiqmal sxem insan idrakının heç bir digər forması üçün
(din, mif, fəlsəfə, siyasət və s.) səciyyəvi deyildir. Məsələn, «tərəqqi» anlayışının elmin sinon-
iminə çevrilməsi də elə bu faktla bağlıdır: köhnə paradiqmadan yenisinə keçid daha mükəmməl və
məzmunlu nəzəriyyənin yaranması prosesidir.

NƏTİCƏ

T.Kun və T.Feyerabəndin konsepsiyaları bir çox eyni prinsipial şərtlərə söykənsə də, onlar
elmi biliyin strukturuna və elmin mədəniyyətdəki yerinə münasibətdə əsaslı şəkildə fərqlənən
mövqelərdən çıxış edirlər. T.Kun elmin rasionalist obrazının əsaslandırılması ilə bağlı olan bir sıra
prinsipial məqamları qəbul etməsə də, o, bu obrazın elmin səciyyəvi cəhətlərini əks etdirdiyinə
dərinə inanırdı. P.Feyerabəndin isə başlıca məqsədi məhz elmin rasionalist obrazını dağıt-
maqdan, onun cəmiyyətin mənəvi və praktiki həyatındakı dominant rolunu sarsıtmaqdan ibarət
idi. T. Kun bir paradiqmadan digərinə keçidlə xarakterizə olunan inqilablar dövründə elmin qəti
olaraq müəyyənlanmış metodoloji standartlarla tənzim olunduğunu rədd etsə də, elmi inqilablar
arasında keçən uzun bir vaxt ərzində mövcud olan və elmin varlığının ən uzun dövrlərini təşkil
edən «normal elmin» hakim paradiqmanın müəyyənləşdirdiyi vahid standartlar əsasında fəaliyyət
göstərdiyini zəruri hesab edirdi. Yalnız bu standartların mövcudluğu sayəsində mövcud paradiq-
manın işlənilib hazırlanmasının başa çatması və bununla da yeni paradiqmal nəzəriyyənin meydana
gəlməsi üçün əlverişli zəmin mümkün olur. Beləliklə, T. Kunun fikrincə, «normal elmin» mövcud

olduğu dövr ərzində elmi fəaliyyətin vahid metodoloji standartlarla tənzimlənməsi yeni nəzəriyyənin yaranması üçün zəruri şərtidir. P.Feyerabend isə sübut etməyə çalışırdı ki, metodoloji standartlar nə elmi inqilablar, nə də T.Kunun «normal elm» adlandırdığı dövrlərdə yeni elmi nəzəriyyənin yaranmasında heç bir əhəmiyyətli rol oynamır. Onun fikrincə, "normal elm" çox nadir hallarda rast gəlinən və elmin mövcudluğu üçün səciyyəvi olmayan bir hadisədir.

Yeni nəzəriyyənin mənbəyini hakim paradigma tərəfindən istiqamətləndirilən, müvafiq metodoloji standartlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən və əslində, ümumiyyətlə heç mövcud olmayan «normal elm» deyil, mövcud alternativ nəzəriyyələrin qarşılıqlı təsiri təşkil edir (7, s.418). Göründüyü kimi P.Feyerabend Kunun təklif etdiyi «normal elm-inqilab-normal elm» sxeminin qəbul edilməsini yolverilməz hesab edir.

P. Feyerabendin konsepsiyasında "elmi tərəqqi" anlayışına yer yoxdur. P.Feyerabendə görə bir-biri ilə rəqabət aparan iki nəzəriyyədə birinin xeyrinə digərindən imtina edilməsi ona görə baş verir ki, köhnə nəzəriyyə artıq nəzəri biliyin və empirik faktın yeni dəyərləndirilmə normalarına uyğun gəlmir. Bu normalar yeni dünyagörüşü ilə birlikdə elmin «peşəkar ideologiyasını» təşkil edir. P. Feyerabend iddia edir ki, «peşəkar ideologiyaların» bir-birini əvəz etməsi elmdənkənar amillərlə şərtlənir və buna görə də elmi nəzəriyyələrin bir-birini əvəz etməsi elmi biliyin xüsusiyyətləri ilə determinasiya olunmur. Bu nəzəriyyələr müxtəlif «peşəkar ideologiyalara» istinad etdiklərinə görə onları məzmun baxımından müqayisə etmək olmaz. Deməli, buradan belə çıxır ki, elmi nəzəriyyələrin bir-birini əvəz etməsini elmin tərəqqisi kimi dəyərləndirmək əsassızdır.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, elmi idrak haqqında müasir təsəvvürlər klassik və postklassik elmlərdən fərqlənsə də, onların arasında qarşılıqlı bağlılıq vardır. Klassik hüquqşünaslıqdan postklassik hüquq elminə keçid hüquqi tədqiqatların predmetinin dəyişməsinə gətirib çıxardı. Klassik hüquqşünaslıqdan postklassikə keçid metodologiyası psixoloji məktəb tərəfindən müəyyən olundu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Антология мировой философии .М.,1971.
2. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка/ Вестник МГУ, сер.7, Философия, №6, 1993.
3. Кун Т. Структура научных революций.М.,1977.
4. Лакатос И. Фальсификация и методология программ научного исследования .М., 1995.
5. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избр. работы / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1983.
6. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. Учебное пособие Перс англ. М.:ВЛАДОС, 2003.
7. Фейерабенд П.К. Избранные труды по методологии науки. М.: Прогресс,1986.

Абульфаз ГУСЕЙНОВ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О НАУЧНОМ ПОЗНАНИИ

Резюме

Научные исследования в сфере методологии актуализируются в период коренных изменений в обществе. Это относится и к юридическим наукам. Однако в такие периоды для разработки нужных методологических проблем наука должна обратиться к своим философским основам и пересмотреть свою роль и место в конкретных социокультурных ситуациях. Методологические проблемы юридических наук в обширном философском контексте должны анализироваться на основе общей методологии современной науки. Это в первую очередь относится к современным представлениям о научном познании.

Цель: анализировать современные представления о научном познании, показать свое отношение к различным взглядам, анализировать постклассические парадигмы.

Методология: сравнительный и аналитический анализ, системный подход.

Научная новизна: переход от классического правоведения к постклассической юридической науке привел к изменению предмета юридических исследований.

Ключевые слова: наука, познание, представление, современный, классический, методология, рационализм, парадигма.

Abulfaz HUSEYNOV

MODERN IDEAS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Abstract

Scientific researches in the sphere of methodology are actualised in the periods of the basic changes in society. It refers also to jurisprudence. But during such periods, for analysis of methodological problems, the science itself has to address to the philosophical bases and reconsider the role and places in new sociocultural situations. Methodological problems of the law in an extensive philosophical context should be analyzed on a basis of general methodology of modern science. At first it refers to the general representations of scientific knowledge.

Purpose: To analyze modern ideas on scientific cognition, to present own attitude to different views, to make an analysis of post classical paradigms.

Methodology: The comparative analytical analysis, system approach.

Scientific novelty: The passage from the classical science of law to postclassical has to change of the problem of juridic researches.

Keywords: science, knowledge, representation, modern, classical, methodology, rationalism, paradigm

Rəyçi: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fəl. f.d. Zeynəddin Şabanov
Qəbul edilib: 11.01.2019